

«MADENI MURA»

**MEMLEKETTIK BAQDARLAMASYNYŇ KITAPl SERIYлары
QAZAQSTAN RESPUBLIKASYNYŇ TUNŇBISH PREZIDENTI NURSULTAN
NAZARBAEVTYŇ BASTAMASY BOIYNŇA SHYFARLYDY**

«МӘДЕНИ МҰРА» ҰЛТТЫҚ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЖОБАСЫН
ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ЖӨНІНДЕГІ ҚОҒАМДЫҚ КЕҢЕС

Майлыбаев Бағлан, *кеңес төрағасы*
Асқаров Әлібек, *жауапты хатшы*

Абдрахманов Сауытбек
Атабаев Қамбарбек
Аяған Бүркітбай
Әбжанов Хангелді
Әбусейітова Меруерт
Әжіғали Серік
Әлімбаев Нұрсан
Байпақов Карл
Байтанаев Бауыржан
Балықбаев Тахир
Дүйсембаев Еркін
Есім Ғарифолла
Жақып Бауыржан
Жұмағалиев Асқар
Жұмағұлов Бақытжан
Қасқабасов Сейіт
Қозыбаев Ілияс
Құл-Мұхаммед Мұхтар
Құрманбайұлы Шерубай
Мұхаммадиұлы Арыстанбек
Мыңбай Дархан
Нысанбаев Әбдімәлік
Салғараұлы Қойшығара
Самашев Зейнолла
Сұлтанов Қуаныш
Тұяқбаев Қанат
Шеңгелбаев Бақытжан

БАБАЛАР СӨЗІ

ЖҮЗ ТОМДЫК

*Түс жору және
ырымдар*

УДК 398
ББК 82.3
Б 12

*Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитетінің «Әдебиеттің әлеуметтік
маңызды түрлерін басып шығару» бағдарламасы бойынша шығарылды*

**«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының
Фольклортану, әдебиеттану және өнертану секциясының мүшелері:**

Қасқабасов С.А. (*төрага*), Қорабай С.С. (*төрағаның орынбасары*),
Жұмасейітова Г.Т. (*жауапты хатшы*), Әзібаева Б.У., Әлбеков Т.,
Әлібекұлы А., Күзембаева С.А., Қалижанов У.,
Қосан С., Мамыраев Б.Б.

**Томды басуға М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының
Ғылыми кеңесі ұсынған**

Томның редакция алқасы:

Әлбеков Т. (*жауапты редактор*), Қалижанов У., Қасқабасов С.А.,
Пірәлиева Г.

Томды құрастырып, баспаға дайындағандар:

Әкімова Т. (*жауапты шығарушы*), Әлбеков Т.

Б 12 Бабалар сөзі: Жүзтомдық. — Астана: «Фолиант», 2013.
Т. 94: Түс жору және ырымдар. — 432 бет.

ISBN 978-601-299-008-9

«Бабалар сөзі» сериясының 94-томына түс жорудың үлгілері мен қазақтың ырымдары енді.

УДК 398
ББК 82.3

ISBN 978-601-299-008-9 (т. 94)

ISBN 9965-619-60-3

© Әдебиет және өнер институты, 2013

© «Фолиант» баспасы, көркемдеу, 2013

ҚҰРАСТЫРУШЫЛАРДАН

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты «Мәдени мұра» Ұлттық стратегиялық жобасы аясында жарық көретін «Бабалар сөзі» сериясының жүз томдық ғылыми басылымын әзірлеуді одан әрі жалғастырады.

Серияның бұған дейін баспаға ұсынылған тоқсан үш томы ұлттық фольклорымыздың аса бір көркем де көлемді саласы болып саналатын эпостық шығармаларға, ертегілерге, шетелдердегі қазақ фольклорына, қара өлең, жұмбақтар мен мақал-мәтелдер, аңыздар, шежірелер т.б. жанрларға арналды. Дәлірек айтқанда, «Хикаялық дастандардың» — он үш, «Діни дастандардың» — жеті, «Ғашықтық дастандардың» — он бір, «Тарихи жырлардың» — он бір, «Батырлар жырының» — жырға, «Мақал-мәтелдердің» — бес, «Қара өлеңнің» — екі, «Шежірелік жыр-аңыздардың» — үш, «Ертегілердің» — бес томы, «Тарихи аңыздардың» — төрт томы, «Ғұрыптық фольклордың» — екі томы, «Жұмбақтардың», «Балалар фольклорының», «Қазақ мифтерінің», «Моңғолиядағы қазақ фольклорының», «Топонимдік аңыздардың», «Күй аңыздың», «Аңыздық шежірелердің», «Аңыздық жырлардың», «Өтірік және мысалдардың», «Магиялық фольклордың» — бір-бір томы баспаға дайындалып, басылым көрді. Бұл жинақтардың он екі томында Қытайдағы қазақтардың, бір томында Моңғолия қазақтарының фольклорлық мұралары қамтылды.

Әлемнің өзге ұлттары сияқты халқымызбен бірге жасап, қаймағы бұзылмай келе жатқан магиялық фольклордың бір түрі — түс көру және оны жору. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде ерекше орын алған түс көру мен оны жорудағы түрлі

наным-сенімдер, ырымдар адамның ойлау табиғатын, оның жан жүйесіндегі сан алуан сезімдік құбылыстарды танып білуге мүмкіндік беретін баға жетпес құнды деректер болып табылады. Адамзат жаратылғалы бері өмір мен табиғат құбылыстарын танудың, оның құпия сырларына бойлаудың неше алуан талпыныстарын, қарапайым қағидаға сүйенген ізденістерістерін жүргізіп келеді. Түс көру адамның бүкіл жан жүйесін танып білуге ықпал ететіндіктен, ғалымдар бұл тылсым көріністерді психологиялық құбылыс ретінде қарастырады. Түсте адам санасы шеңберден шығып, шетсіз-шексіз әлемді игереді, кеңістік пен уақытқа тәуелді болмайды. Сондықтан түсті көруден гөрі, оны жоруға ерекше мән беріліп отырған.

Қазақ дәстүрлі қоғамында да түс көруге бей-жай қарамағанын, айрықша ден қойып, мағынасын жорығанын фольклорлық мұраларынан, ырымдар мен жоралардан көруге болады. Түсті әрдайым жақсылыққа жорып, «Түс — балқыған қорғасын», оны жақсылыққа жорысаң — жақсы ниет қабыл болып, жақсылыққа айналады, жамандыққа жорысаң — жамандыққа айналуы мүмкін деген ұғым қалыптасқан.

«Бабалар сөзі» жүзтомдық сериясының 94-томына фольклорлық мұралардың бүкіл жанрлық түрлерінде көрініс тапқан түс көру үлгілері мен оны жорудың мың-сан түрлері, оларға қатысты сан алуан наным-сенімдердің барын ескере отырып, олардың бәрін бір томдық жинаққа енгізу мүмкін еместігін, сондықтан түс жорудың таңдаулы деген бірнеше ғана түрлері, таңдамалы фольклорлық мұралардағы аздаған көркем үзінділері, түс жоруға қатысты наным-сенімдердің бірнеше үлгілері ғана таңдалып, таразыланып, жүйеленіп жинақталды. Нақтылап айтқанда, «Түс және оны жору», «Халық прозасындағы түс және түс жору», «Эпостық жырлардағы түс және оны жору көріністері» аталған бөлімдерде халқымыздың бай рухани қазынасында өзіндік орны бар түс көру мен жоруға қатысты көріністер баяндалатын әдеби жәдігерлерден үзінділер беріліп отыр. Түс көру, аян беру, оны жору, түс садақасы т.б. секілді көптеген салт-дәстүр, ырым-нанымдары т.б. ұлттық сөз өнеріміздің баға жетпес ұлттық құндылықтары, ол әлі де терең зерттеуді талап ететін тақырып.

Ырым сөздер де — қазақтың дәстүрлі мәдениетінің, әсіресе халық әдебиетінің ұрпақтан-ұрпаққа ауызша тарап, іргесі сөгілмей келе жатқан құрамдас бөлігі. Кеңес кезеңінде идеологиялық електерден өтіп, мардымсыз жиналған бұл мұралар арқылы адамның тал бесіктен жер бесікке дейінгі ғұмырындағы бүкіл болмысын, қоршаған ортамен қарым-қатынасын, тұрмыс-тіршілікке, табиғатқа деген көзқарасын, сенімдерін, философиялық-діни түсініктерін, психологиясын, этнографиясын, этнопедагогикасын айқын аңғаруға болады. Қазақ ырым сөздерінің түп-төркіні жалпы адамзатқа ортақ рухани қағидалармен тоғысып отырғанмен, өзіндік ұлттық айшықтармен, салт-дәстүрмен, тәлім-тәрбиемен ерекшеленеді. Ырым сөздер: табиғат, бала тәрбиесі, төрт-түлік, ғұрып, ас-су, туыстық, саяткерлік т.б. сан-алуан тақырыптарды қамтиды. Олар толық жиналып, жүйеленіп, жарияланбағандықтан, ғылыми айналымға түскен емес. Сондықтан құрастырушылар келешекте ырым сөздердің этнографиялық тұрғыдан да, фольклорлық мұра ретінде де арнайы зерттелетіндігін ескеріп, жинақтың екінші бөлімінде бұл жанрдың 802 мәтінін топтастырды.

Томға енген мәтіндердің бір тобы ӘӨИ-дің сирек қорында сақталған А.Сабалұлының, Ж.Шайхысламұлының, М.Тыныштықұлының, М.Ж.Көпейұлының, Н.Нысанбайұлының, Ш.Сұлтанбайұлының, Р.Жүсіповтың, К.Қаңтарбаевтың, Е.Ешпимовтің, А.Байтабынұлының, Е.Тілеумағамбетұлының, А.Дүйсенбінің, А.Мәмбетұлының, О.Оңғарбайұлының, Қ.Шоқаевтың, Ә.Шоқаманұлының, Ж.Бітімбайұлының, Мұрын, Мұсабай жыраулардың, Қ.Байболұлының, А.Нұралинның т.б. қолжазба мұраларының негізінде дайындалды. Сондай-ақ Ш.Уәлиханов, Ә.Диваев, М.Тілеужанов, Т.Сыдықов, Б.Ысқақов, Т.Бекқожина сияқты ғалымдар жинаған мәтіндер кіргізілді.

Ж.Дәдебаевтың «Түс аяны» (1992), Ф.Танталиеваның «Қазақша түс жору» (2005), «Түс жорудың төл кітабы» (2007) жинақтары мен «Ой-таным» (2007) журналы да пайдаланылды.

Көптомдықтың принциптеріне сай, беріліп отырған мәтіндер ғылыми қосымшалармен қамтамасыз етіліп, жанрлар рим са-

нымен, шығармалардың нұсқалары реттік санмен нөмірленді. Томның ғылыми қосымшаларын: томға енген мәтіндерді жазып алушылар мен жариялаушылар және басылымдар, рулар туралы мәліметтер, томға енген мәтіндерге ғылыми түсініктеме, сөздік, жер-су атаулары, мәтіндерде кездесетін тарихи тұлғалар мен діни есімдер туралы деректер, пайдаланылған әдебиеттер тізімі мен томның орыс, ағылшын тілдерінде жазылған түйіндері құрайды.

Томның жалпы көлемі — 27,0 б.т.

ФОЛЬКЛОРДАҒЫ ТҮС КӨРУ, ЖОРУ, АЯН БЕРУ МЕН ОЛАРҒА ҚАТЫСТЫ НАНЫМ-СЕНІМ ҮЛГІЛЕРІ

Адамзат санасында еріксіз түрде жүзеге асатын психологиялық процесс — әдеби түстің көркем мәтіндердегі көріністері, оны жорудың символикасы, этнографиялық маңызы т.б. қазақ әдебиеттану ғылымында арнайы зерттелмеген.

Адамның ішкі дүниесіне үңілу сондайлық қажеттілік тудыра қоймаған фольклорлық туындыларда бірінші кезекте оқиға және сыртқы құбылыс, оқиғаға қатысты кейіпкердің тағдыры тұрды. Олардың көңіл-күйін, себеп-салдарын жан-жақты талдап, зерттеуге талпыныс жасалмады.

Мұндай сыртқы бейнелеу факторлары бүкіл фольклорлық туындыларға, ондағы көркемдік ойлау жүйемізге тән құбылыс болды. Романтикалық сарындағы ескі жыр-дастандарда жеке адамнан гөрі, елді қорғау, жұрт намысы т.б. ұлттық мүдде, халықтық мұрат басты орында еді. Сондықтан да эпостық жырларда жеке тұлғаның тағдыры, тыныс-тіршілігі, көңіл-күйі, адамдық болмысынан гөрі, оның ел үшін еткен ерлігі басым түсіп жатты, оларды идеализациялау бірінші кезекте тұрды.

Жеке адам тағдырына деген қызығушылық, оның жан дүниесін зерттеуге, олардың өздерінің ішкі ойларына ерік беріп, сезімдік құбылыстарын талдауға талпыныс туған кезде ғана жаңа мәдениет қалыптасып, әдебиетте психологизм дамыды.

Бірінші, ол эпикалық және лиро-эпостық жырлардағы ғашықтық сезімдер, кейіпкердің күйініш-сүйініші, толғанысы, ел-жұрттың, ата-анасының көңіл-күйлері арқылы көрінді. Алайда олар қарапайым бейнеленіп, ішкі сөз-ойлары тек қана баяндаушының көзқарасы, әңгімесі арқылы берілді. Сондықтан да біздің эпикалық жырларымызда сырттан бақылау басым

болып кетеді де, кейіпкердің көңіл-күйлері, жеке бастың жан сезімдері соның көлеңкесінде қалып қояды.

Бертін келе психологизмнің көркемдік бейнелеу құралдары жан-жақты дами бастады. Мәселен, ішкі әлемді бейнелеудің өнімді тәсілдері мен түрлері, авторлық баяндау, көркемдік деталь, көркем мәтінде қолданылған әдеби түс көруді талдау мен оны жору мен жорытуға қатысты наным-сенімдердің көптеген композициялық-баяндау түрлері, психологиялық пейзаж, кейіпкердің сезімдік көңіл-күйін табиғатпен теңестіре суреттеу кеңінен қолданыла бастады. Осылардың нәтижесінде күрделі ішкі әлемді, жан қозғалысын ашу, ой мен іс-әрекеттегі қайшылықтардың себеп-салдарын, сана астарын талдауға, игеруге деген алғашқы баспалдақтар жасалды.

Бір сөзбен айтқанда, психологизм сана астарындағы сфераларды игере бастады. Психологизмнің арнайы композициялық-баяндау түрінің бірі-көркем әдебиеттегі сюжетке кейіпкердің түс көру эпизодын енгізу болып табылады. Түс көру фольклорда таза информациялық және сәуегейлік қызмет атқарса, жазба әдебиетте кейіпкердің ішкі рухани әлемі мен сана сфераларын қазбалай бейнелеудің ең күрделі психологиялық бейнелеу құралы екендігі белгілі. Әдеби туындыдағы кейіпкердің түс көруі, оның көркемдік әлеміне талдау жасамас бұрын адамзатқа тән психологиялық құбылыс-түстің табиғатын танып, оның көңіл-күйді, сезімдік-эмоциялық түзілістерді нанымды бейнелеудегі табиғи көріністерінен ғылыми мәліметтер бере кетелік.

Негізінен түс — адамның күндізгі өмірінің табиғи тәмәмдалуы, жан мен тәннің келесі күнгі жаңаруына дайындығы десек те болады. Енді осы түстің табиғи болмысын сана астарындағы психологиялық үдеріс екендігін жантану ғылымы тұрғысынан зерттеген Ж. Аймауытов былай түсіндіреді: «Адамның есі бүтін болмайтын күйлері болады. Сондай күйдің бірі — түс көру. Ұйқы дегеніміз — мерзімді демалыс, тыныс алыс. Ұйықтаған адамда сана не мүлдем болмайды, не кем болады... Шырт ұйқыда жатқанда адам түк сезбейді. Бірер ұйықтап алған соң, ұйқы сергек бола бастайды, ұйқылы-ояу деген күйге келеді. Сондай кезде санамыз кіресілі-шығасылы болып, түс көрсек керек. Түс дегеніміз ояуда көретін нәрселердің пернесі болады. Түсімізде сол пернелерді өңіміздегі екен деп ойлаймыз» [1, 192].

Шығыстың орта ғасырдағы атақты ойшылы әл-Фараби да адам баласының түс көру себебін күндізгі саналы түрдегі ойлау процесі тоқтаған кезде жүзеге асатын табиғи құбылыс деп қарайды [2, 210].

Ойлау процесі тоқтап, сана саябыр тапқан сәтте өзге сезімдік құбылыстар, әсіресе қиял қанаттана түседі. Шындығында да барлық жан жүйедегі сезімдердің ішінде қиял еркіндікке ие. Сол қиялдың қорытындысы түнде түс болып адам санасына саяхат шегеді.

Жоғарыда келтірілген психологиялық сөздік пен мұсылмандық күнтізбе-анықтамасында және Ж.Аймауытовтың «Психология» атты пән оқулығында түс көру процесінің таза табиғи, биологиялық және психологиялық қызметі анықталып көрсетілсе, енді түс көрудің адамның ойлау жүйесінде атқаратын қызметіне де бір сәт зер сала кетейік. Өйткені түс адам өмірінің әрбір құпия қалтарысын қалт жібермей бүкіл тарихын бейнелейтін аппарат тәрізді. Сондықтан түс көруді ұйқы кездегі мидың фантазиясы деуге әбден болады. Ол қиялдың ең жоғарғы түрі болып табылады.

Адамзатпен бірге туып, бірге қалыптасқан ойлау үрдісінде, іс-әрекеттерінде ерікті және еріксіз түрде жүзеге асырылып жататын психологиялық, биологиялық, табиғи құбылыс-түс туралы ойлану, оның құпия қалтарыстарын ашу, зерттеу әлі де ұзақ үдерісті құрары хақ.

Негізі, адамның түс көруі туралы алғашқы ұғым-түсініктер ежелгі діни наным-сенім негізінде қалыптасқан. Өйткені ешқандай информация, хат-хабар жоқ кездерде түс солардың қызметін атқарғаны аян. Кез келген кезеңнің айнасы, ойлау жүйесінің сәулесі болып табылатын халық танымы, мифология, халық әдебиеті туындыларында т.б. түс көрудің алдыңғы орынға шығуы, соған елдің имандай сенуі, сол арқылы келешекті де сәуегейлікпен сезінуі, болашақты болжауы, келер қауіптерден қорғануы т.б. соның бірден-бір дәлелі болса керекті. Айталық, жаман түс көрсе, шошынып, құдайы берушілік, оны жұртты жиып отырып жору, яғни түске талдау жасау, сол арқылы түрлі қауіп-қатерден қорғану немесе жақсы түстен бір жақсылық күту т.б. сол балаң кезеңдегі бірден-бір информация түрінің бет-бейнесін береді. Оның сан алуан көркемдік көріністері біздің төл әдебиетімізде, әсіресе көне эпостарда

кестелі бейнеленген. Және оны ақын-жыраулар өз ойларын айшықтау үшін қолданған. Әсіресе түс жорудың символикасы, этнографиялық маңызы, өзіндік қалыптасқан дәстүр-тағлымы, сән-салтанатының өзі қойнауы құпия-сырға толы ғажап дүние.

З.Фрейд түсті жору мен оны талдау арқылы адамның өзіне де беймәлім жасырын жәйттерді, құпия ойларды, жұмбақ сырларды ашуға болатынын дәлелдеп берді [3,С 52]. Оның «түс көруді мидың аса маңызды, ерекше тілі» деп қабылдауы тегін емес-ті.

Дәл қазіргі кезде батыс елдерінде, бір ғана Америкада түс көру, оның адам денсаулығына қатысты мәселелерін зерттейтін 240 арнаулы ғылыми орталық жұмыс істейді екен. Керек десеңіз, адам ұйықтап жатқан кездегі қимыл-әрекетін, жатысын (поза — дене қалпы, кейіп) зерттеп, көптеген ғылыми жаңалықтар ашқан психотерапевттер Ф.Перлз пен Самюэль Данкелдің «Язык жестов» деген еңбегі — бүкіл Еуропада ең көп тараған атышулы кітап [4].

Мұндай мысалдар әлем халықтары тарихында мың-мыңдап кездеседі.

Енді қазақтың ұлттық этнопсихологиясындағы түс көру, түс сатып алу /бұған «Түс сатқан Тазша» атты ертегі мысал бола алады/, түс садақасы, түс құдайысы деген ұғымдардың қалыптасу жайына зер салар болсақ, олардың ел өмірінде белгілі бір рухани сұранысқа, табиғи талап-тілекке орай дүниеге келгендігі байқалады. Әсіресе түс садақасына қатысты оқиғалар қазақ хандарының, батырларының өмірлерінде жиі ұшырасқан. Мысалы, Абылайханның өз сарбазы Жәнібектің түсін оңға жорып, түс садақасын жасау арқылы жеңіске жеткені жайлы аңыз-әңгіме кімді болса да қызықтырары хақ. Бұл аңызда түс жорудың екі түрлі шарты ескерілген. Бірі — қандай түсті де жақсылыққа жору, екіншісі — келер қауіпті құдайы, садақа беру арқылы болдырмау.

Абылай ханның осы түс көру мен жорудағы көрегенділігі аңызға айналған. Әсіресе атты түс садақасына шалып, қан шығарту арқылы болғалы тұрған ауыр жағдайды өзгертіп, әскерінің пайдасына жеңісті аударып жібергені — аса сиқырлы құбылыс. Атақты қолбасшы Абылай хан тағдырындағы түстің философиялық танымдық маңызы керемет рухани байлықты құрайды. Өркениетті мемлекеттердің өзінде де түс көру мен

оған сену, оны ел болып жору жоралғысына жоғары баға беріліп отырған.

Көрген түсті міндетті түрде талдап, жору — қай халықта да берік сақталған салт-дәстүр. Әдебиетші ғалым Х.Досмұхамедұлы бұл жөнінде былай дейді: «Түс жорудың (снотолкование) қазақтар арасында да үлкен мәні бар екені ежелден белгілі, сол себепті де ел ішінде арнайы мамандар — түс жорушылар да ұшырасады. Бұрынғылардың айтуынша, түс жору Перғауынның (Фараон) түсін болжаған Жүсіп пайғамбардан басталады. Әрбір қазақ түсін біреуге жорытуға тырысады және осы жору сөзге әрдайым сенеді. «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш» және т.б. жырларда түс көру мен оны жорудың поэтикалық суреттемелері баршылық» [5,25]. Х.Досмұхамедұлының айтып отырған түс жорушы мамандары әлі де кездеседі. Олардың небір үлгілері халық прозасы мен көркем туындыларда көрініс тапқан.

Түстің этнографиялық сипаты, түс жорудың көптеген нұсқалары жинақталған тағы бір танымды еңбек — Ә.Диваевтың «Түс баяны». Бұл үлгілерді Ә.Диваев¹ «Түс баяны» деген атпен 1901 жылы қазақ және орыс тілдерінде жариялаған болатын. Бұл үлгілердің көбі жалпы мұсылман халықтарына ортақ. Оларды ХІХ ғасырда белгілі этнограф ғалым Э.Б.Тайлор² жариялаған болатын. Осы мазмұндас тағы тағы бір топ түс жору үлгілерін 1901 жылы шығыстанушы Н.Н.Пантусов³ «Тараншылардың түс жоруын» екі тілде (ұйғыр және қазақ) жариялаған.

Осы еңбектердегі түс жорудың кейбір үлгілерін жинақтап, алғы сөзі мен түсініктерін жазған белгілі ғалым Ж.Дәдебаевтың «Түс аяны» (Алматы: Ғылым, Замандас, 1992) деген еңбегінен мысалдар келтіре кетсек [5].

Егер кісі түсінде түйеге мініп жүрсе, онда о жақсы. Өйткені түйе — ұлық жануар. Түсінде түйеге мінген кісіні ұлы әулиелердің өзі желеп-жебейді. Жалпы, түсте көлікке мініп, құламай жүру — жақсы.

Түсте биікке немесе тауға шығу — жақсы: ондай түс көрген кісі өңінде үлкен дәрежеге жетеді.

¹ Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области. — Ташкент, 1901. — 48-53; 63-65-б.б.

² Первобытная культура. Перевод с английского Д.А.Кропчевского. — М., 1989. — С.98.

³ Материалы к изучению наречия таранчей Илийского округа. Таранчинский снотолкователь. Текст и перевод. — Казань, 1901. — С.1-40.

Егер кісі түсінде таза суға сүңгітін болса, онда ол өңінде ақталып, ел қатарына қосылады. Егер кісі лай суға түсетін болса, онда ол өңінде қайғылы күйге душар болады.

Егер жолаушылап келе жатқан кісі түсінде түлкі көретін болса, онда өңінде оның жолы болмайды, ал егер ол түсінде қасқыр көретін болса, онда өңінде сапары сәтті болады.

Егер кісі түсінде қызыл түсті киім кесе, онда ол өңінде ел билеген бастық болады.

Егер кісіні түсінде ит қапса, онда ол өңінде кішігірім шығынға ұшырайды.

Егер кісі түсінде биіктен құласа, онда ол өңінде табысқа жетеді т.б. Түс жору нұсқалары мұнан да көп екені белгілі. Алайда, бұл жинақта олардың бәрін жүйелеп, жинау мақсат болмағандықтан, түс жору салты тек үлгі ретінде ғана келтірілген.

Тегінде, түс жору салты, оған байланысты наным-сенімдер — халықтардың өмір танымын танытатын құндылықтар. Тарихта болған белгілі адамдардың өңінде шындыққа айналған түстері де баршылық. Және олардың бәрі де адамзаттың алдағы күннен күтер үміті тек жақсылық, қуаныш, бақыт екенін байқататын баға жетпес құнды деректер.

«Түс көру» атты тақырыптағы араб тілінен аударылған бір дәптерді 1971 жылы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорына А.Барлыбаев деген кісі тапсырған. Бұл қолжазба 734-бумада сақтаулы [6]. Ол 12 оқушы дәптерінен тұрады. Біздіңше, бұл мұсылмандардың түс жоруға байланысты тұрмыстық энциклопедиясынан алынған үзінділер болса керек. Мұнда да түс жорудың бірнеше нұсқалары берілген. Әсіресе мұсылмандық түс жоруға байланысты алуан түрлі қызықты деректер мол кездеседі. Түсті қалай жорудың техникасы, оның дайын жору-дәйектемесі, көптеген нұсқалары бар. Олар тарихи, ғылыми құнды материал екені сөзсіз. Қазіргі кезде түс жоруға байланысты орыс және қазақ тілінде көптеген томдарды құрайтын энциклопедиялар кітап дүкендерінде қаптап кетті. Олардың түрлі тақырыптағы, алуан сала-салаға бөлініп, жиі-жиі жарияланулары әлі де болса оқырмандар сұранысына ие екендіктерін, жалпы жұртшылықты қызықтыратынын дәлелдесе керек.

Әдебиетші Б.Сағындықұлы Мүсірбай-телеу «Ғаламның ғажайып сырлары» атты ғылыми еңбегінде: «.../Малакки түс/

періштелер көрсететін түстің белгілері: таң алдында көрінеді, өте қысқа болады, ап-айқын болғандықтан өмірбақи ұмытылмайды. Келешекте жақсылыққа, яки жамандыққа жолығатыны жөнінде ишарат етіледі. Расында түсте көргендері өңінде іске асады. Мұндай түс кәпірлерге көрінбейді. Өйткені періште оларға жоламайды», — деп түсіндіреді [7, 27].

Түстің адамға ену мерзіміне байланысты этнопсихологиялық ұғым-түсінік жалғыз түркі елдері емес, бүкіл әлем халықтарының көркемдік танымдарында бар табиғи құбылыс. Оны орыс ғалымы И.П.Сахаров «Сказания русского народа» атты ғылыми еңбегінде былайша түсіндіреді: «...наши старушки различали сны по времени их появления. У них сны бывали: вечерние, полуночные, утренние. Вечерний сон не имел никакой важности; ему мало верили, об нем даже не ворожили. Сон полуночный почитался важным; об нем-то заботились более всего» [8, 131].

Бұл жайлар халықтың өмірі мен санасында біте қайнасып жатқан түс көрудің тамыры тереңде, оны жору дәстүрінің аясы да ұшан-теңіз екендігін аңғартады. Фольклорлық ғылыми еңбектерде түс — мотив саналғанымен, әдебиеттанушы ғалымдар оны көркемдік бейнелеу құралы деп түсіндіреді. Әсіресе адам жанын терең танып, ішкі құпия сезімдерді тереңдей талдап, зерттеуге зер салғысы келетін қаламгерлер өмір шындықтарын эстетикалық, көркемдік деңгейге жеткізу барысында осы кейіпкердің түс көру көрінісіне көп көңіл бөлетіні күмәнсіз. Өйткені адам санасына еніп, оның рухани әлемімен біте қайнасып кеткен халық танымындағы түс көру ішкі психологиялық үдерістерді нанымды беруде орасан зор қызмет атқарады. Мәселен, қарапайым халықтың өмірлік тәжірибелерінен тұжырымдалып, қалыптасқан «өмір-түс» деген түсінік бертін келе көптеген ақындарда (Пушкинде) сол күйінде адам өмірінің универсалды моделі ретінде терең философиялық астарды, әлемтануды құрайды.

Түсті поэтикалық образдық теңеу сапасында «өңім түгіл түсімде көрмеген», «түс көргендей болдым», «түсім секілді» т.б. сияқты тіркес-түсініктердің өмірден өз орнын ойып алғанын, түс көрудің көркемдік ойлау жүйесінде, көркем мәтіндерде тұрақты құбылыс болып, етене еніп кеткенін ескермеу мүмкін емес. Бүгінгі кемелденген, өркениетті көркем прозамызда түс

көру тәсілінің қол жеткізген көркемдік жетістігі — тап сол көне мәдениетте, ауыз әдебиетінде, фольклорлық мұраларда, ұлттық мәдениет мәйегінде әбден-пісіп жетілгендіктің жемісі десек, артық айтқандық емес.

Әдебиеттанушы, жазушы А.Ремизовтың түсінігінше, «түс көру — әдеби тәсіл. Орыс әдебиетінде бұл тәсілсіз көркем шығарма жазылмайды»[9]. Десек те біздің ұлттық әдебиеттану ғылымында түс көру тәсілінің көркемдік-бейнелегіштік қасиеті мен қызметі әлі күнге дейін зерттелінбей келеді. Оның басты себебі — фольклортанушы ғалымдардың түс көруді мифологиялық ой-сананың сәулесі деп, таза көркемдік бейнелеуіштік қасиетіне мән бермегендігінен болса керек.

Мәселен, белгілі фольклортанушы ғалым С.Садырбаев: «Тегінде түс көру арқылы ғашық болу салты араб, парсы, үнді аңыздары (Бозжігіт, Сейфул-Мәлік, Иранғайып-Шах-Ғаббас, Жүсіп-Зылиха) сияқты шығыс қиссаларына тән құбылыс» [10, 51], — десе, профессор Ш.Ыбыраев: «Мұның себебін дәл басып айту қиын. Бәлкім, ата-бабаларымыз түс көруге және оның жоруына айрықша мән беріп, оны тылсым күштің құдіретімен сабақтастырып, оған шексіз сенуі де ғажап емес. Бұған халқымыздың тарихынан, наным-сенімінен мысалдарды тізе беруге болар. Әрі түсті жорудың символикасы, белгі-нышандары да жинақтауға, жүйелеуге болатын құбылыстар, — дейді [11, 115].

Бұл, әрине, фольклортанушы ғалымдарымыздың түс көруді көркемдік бейнелеу құралы деуден гөрі, анимистік наным-түсінік, шығармалардағы символика, «мотив» деп қарайтындығын аңғартса керек.

Енді кейіпкердің түс көру эпизодын талдаудың, оның арнайы психологиялық бейнелеу құралы ретінде зерттелу жайына тоқталар болсақ, әлемдік және орыс, түркі тектес халықтар әдебиеттануында да оған терең мән бермеушілік аңғарылады. Мәселен, орыс әдебиеттану ғылымында әдеби түс көруді талдау жөнінде 1990 жылы Самарқандта қорғалған Ж.М.Степаньянцтың «О роли сновидений в романах Достоевского» атты кандидаттық және Д.А.Нечаенконың «Художественная природа литературных сновидений (русская проза XIX века)» атты докторлық диссертациялық еңбектері бар. Бұл тақырыпты зерттеуде орыс әдебиеттану ғылымында бір жүйелілік бар.

Белгілі теоретик әрі әдебиеттанушы ғалым М.Бахтиннің айтуынша, көркем шығармадағы түс көру эпизоды тұңғыш рет еуропа әдебиетіне «Мениппея» атты көне сатира жанрында енгізіліп, көркемдік таным болып қалыптасты. Мениппея — негізі қара сөз бен өлең сөздің еркін араласуынан туған әдебиет жанры. Бұл жанрдың аты б.з.д III ғасырда өмір сүрген Мениппа — деген ойшылдың шығармашылығымен тікелей байланысты. Бұл терминді әдебиеттану ғылымына М.Бахтин ендірген. Мениппея жанры әр кезеңдегі әдебиет құбылыстарына өз әсерін тигізіп отырды.

Бұл жанрдың әдебиетке психологизмнің алғашқы элементтерін енгізген үлкен жаңалығы М.М.Бахтиннің бағалауында, алғаш рет моральдық психологиялық сынақ жасалып, сананың екіге жарылуы, әдеттегіден тыс түстер, ақылсыздыққа, өзін-өзі өлтіруге дейін алып келетін психологиялық жағдайды бейнелеу арқылы жүзеге асты [12, 183].

Мениппеяның көркем әдебиеттегі көрінісін М.Бахтин Достоевскийдің полифониялық романымен тікелей байланыстырады. Б.з.д. I ғасырдағы римдік ғалым Варронның «Бимаркус» («Двойной Марк») атты мениппеясындағы Марк деген кейіпкер санасындағы екі дауысты айтыс-диалог М.Достоевскийдің суреткерлік шеберлігінің нәтижесінде бүтіндей өзгеріп, түрлік, құрылымдық, көркемдік жағынан күрделеніп, полифониялық роман жанрының тууына себеп болады. Оның дәлелі — М.Достоевскийдің «Двойник», «Братья Карамазовы» атты шығармалары.

Әдебиеттанушы-жазушы Алексей Ремизов (1877-1957) бүкіл өмір бойы көркем шығармадағы түстердің табиғатын зерттеген. Түстегі драма мен шындық оның «Огонь вещей», «Мартын Задека», «Сны и предсонье» атты көркем шығармаларының өзегі де болды. Ол үшін түс — өзге әлеммен бұл өмірдегі небір құпия сырларды ашатын және өзге әлеммен бізді байланыстыра тын бірден-бір байланыс жолы.

Әлемге әйгілі жазушы әрі әдебиетші Карлос Кастанеданың «Искусство сновидения», «Учение Дон Хуана...» атты танымдық ғылыми зерттеу еңбектерінде көне Мексика еліндегі магиялық өнер, оның ірі өкілдері шамандардың кемеңгерлігі мен көріпкелдігі, түс жорудағы таңғажайып қасиеттері туралы талданып, зерделенеді. К.Кастанеданың 9 кітаптан тұратын бұл

еңбегі жарық көрісімен дүние жүзі елдерінің тілдеріне аударылып, рухани өмірде үлкен ренессанс тудырды. К.Қастанеданың осы еңбегімен танысқан әлем әдебиеттанушылары мен жазушылары адам табиғатына тән түс көру құбылысының небір тылсым сырларына терең мән беріп, бетбұрыс жасағаны белгілі. К.Қастанеданың осы еңбектеріндегі ой-пікірлері белгілі фольклорист ғалым Е.Тұрсыновтың «Древние типы носителей казахского фольклора (генезис и типология)» атты докторлық диссертациясындағы көне замандағы шамандардың этимологиясын түс жоруды деп тануымен үндес келеді.

Қазақ сөз өнерінің ескерткіштерінде түс көру мотиві фольклор мен авторлық ауыз әдебиетінде, әсіресе Пайғамбарлар туралы аңыз-әңгімелерде көп кездеседі. Бұларда адам «санасынан тыс» көрінетін таңғажайып күштердің, Пайғамбарлардың, Қыдыр аталардың, әруақты бабалардың түске еніп, аян берулері — дәстүрге енген, бүкіл адамзаттың көркемдік ойлау жүйесінде мойындалған құбылыстар. Қыдыр ата, әруақтар т.б. секілді көріпкел кейіпкерлер VII-VIII ғасырлар әдебиетінде, яғни ислам дінінің дүниеге келіп, ел арасында кеңінен насихаттала басталған тұсында көптеп көрінген.

Міне, осынау мол рухани құндылықтарымыздың әдебиеттану ғылымындағы зерттелу барысына көз салар болсақ, әдебиетіміздегі діни дәуір мен оның жанрлық түрлері хақындағы алғашқы ғылыми пікірді А.Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышындағы» «Діндар дәуірі» атты тарауда діни әдебиеттің жанрлары айқындалған.

А.Байтұрсынов: «Бастапқы жазба әдебиеттің басты мақсаты — дінді жаю, дінді күшейту болса, соңғы әдебиеттің бас мақсаты — тілді ұстарту, әдебиетті күшейту, көркейту болады. Сөйтіп, жазба әдебиеттің өзі екі дәуірге бөлінеді: 1) діндар дәуір, 2) ділмар дәуір. Діндар — діншіл деген мағынада, ділмар — тілшең деген мағынадағы сөздер.

...Діндар дәуір — ауыз әдебиет түріне түр қосып жарытқан жоқ. Анайы әдебиеттегі /миф/ шығармалардың түрлерінен діншілдігімен ғана айрылмаса, айрықша түр-түрпатымен айрыла қоймайды. Діндар жағының басымдығымен айрылатын түрлері мынау: қисса, хикаят, мысал, насихат (үгіт), мінажат, мақтау, даттау, айтыс, толғау, терме», — деген тұжырым жасап, діндар әдебиеттің жанрлық ерекшеліктерін, оларды құрайтын

тоғыз жанрлық түрді алғаш рет анықтап, ғылыми айналымға енгізген [13, 178].

Фольклортанушы, филология ғылымдарының докторы, профессор Б.Әзібаева: «Қазақтың діни дастандары» атты еңбегінде діни дастандарды мынадай жанрлық түрлерге бөліп қарастырады: «1. Діни дастандар; 2. Хикаялық (новеллалық) дастандар; 3. Романдық (ғашықтық) дастандар; 4. Қаһармандық-романдық дастандар; 5. Қаһармандық-хикаялық дастандар» [14, 27].

Осы ретте дастандардағы түс көруші кейіпкерлерге тоқталып өткен жөн сияқты. Өйткені әлем халықтарының, соның ішінде қазақ, түркі халықтарының фольклоры мен авторлық ауыз әдебиетінде, діни дастандарында жиі кездесетін Пайғамбарлар, Әулие-әмбиелер, Қыдыр, Қызыр ата бейнелері, Ғайып ерен, Қырық шілтен, Ғайып ана т.б. сынды кейіпкерлер көбімізге етене таныс. Алайда олар туралы мағлұматтар мардымсыз.

Діни дастандардағы көркемдік образға айналған Ғайып ана, Қызыр Ілияс, Ғайып ерен, Қырық шілтен сияқты ұғымдар өзара мәнделес атаулар. Атап айтсақ:

Ғайып ана — сырттай қамқорлық ету, жоқ жерден жолығып, қол ұшын беруші, жасырын сырт көз т.б. секілді мәндерге ие.

Қызыр (Қыдыр) — көптеген шығыс халықтарының, әсіресе мұсылман әдебиетінде жиі ұшырасатын ертегілік, тіпті, жартылай мифтік тұлғалардың есімі. Әдетте олардың аты Ілияс Пайғамбармен бірге қосақталып атала береді. Хизр, Қызыр араб тілінде — Қидр: араб тіліндегі «дад» әрпінің иран тілінде «зад» болып оқылуына байланысты парсыша бұл сөз Хезр түрінде [15, 118], қазақ тілінде Қызыр, Қыдыр болып айтылады. Мұсылмандардың аңызы бойынша, Қызыр әулие жасыл киім киіп жүрген (қызыр — арабша жасыл). Бұл әулиенің бейнесі, шығу тегі әр халықта әртүрлі.

Қыдыр — еларалап жүретін бейнелі «әулие», адамға «бақыт», «дәулет» беруші [16, 542]. Қазақ фольклорында да Қызыр адамдарға әулие түрінде көрініп, әртүрлі жамандықтан қорғап жүреді. Қызыр Ілиястың жанында әдебиетте «шілтендері» болады. Қазақтардағы Ғайып-ерен, Қырық шілтен, Баба Түкті Шашты Әзиз, Қызыр әулие секілді тіркестердің бәрі де осы кейіпкерлерге байланысты туған. Сондай-ақ «Қыдыр дары-

сын», «Қырықтың бірі — Қыдыр» деген бата, мәтел сөздер де «Қызыр Атаның» халқымыздың рухани кеңістігінде терең із қалдырғанын аңғартса керек. Олар кейде Пайғамбар, кейде Пір, кейде Қыдыр, кейде Әулие болып өзгере берді.

Негізі, періштелермен түсінде тілдесуді «Аян» деп атайды. Осы орайда және бір ескерер жәйт — осы кейіпкерлердің бәрі түс жоруды, аян берушілердің аттары әр жерде әртүрлі айтыла береді. Аян беруші кейіпкерлер: «Мұңлық-Зарлықта» ақсақалды кісі аян беріп бір ұл, бір қыз беретінін хабарлайды. «Құбығұлда» Уәли ханға Баба Түкті әулиенің мейірімі түсіп, рақым етуі суреттелген. Әзірет сұлтанға бала тілеп аттану «Алпамыс батыр» жырында Баба Түкті Шашты Әзиз әулиеге сапар шегуі арқылы баяндалады. Мұнда ақ сәлделі, қолында асасы бар дуана аян береді. Сондай-ақ атақты Ақсақ Темірдің түсінде Қожа Ахмет Яссауи аян береді.

Түс жоруды кейіпкерлер: Оғызнамада Түсімел (Түсімел — түсінде көретін, түс жоритын), «Батырлар жырында» мыстан кемпірлер, Қызыр әулие, Пірлер, әулие бабалар т.б. түс жориды. Тарихи жырларда, мысалы, Абылай ханның кеңесшісі Бұқар жырау түс жоруды ретінде көрініс береді.

Енді сол пайғамбарлардың жеке өмірлеріне үңілер болсақ, олардың түстерінде аян берілмегені кемде-кем. Тәңір мен пенденің екі ортадағы байланыстарында түс керемет қызмет атқарады. Тіпті, Жаратқан иенің кейбір пайғамбарлармен келісім жасауында да түс ерекше орын алған.

Ия, адам тағдырын түс аян арқылы болжап сезіну — Ислам дәстүріне тән құбылыс. Сондай-ақ «Діни дастандарға» жататын «Қисса-и Мұхаммед Расул Алланың дәрул пәниден дәрул бақиға рихлат (рихлат — саяхат ету, жолға шығу, алыс жол) еткен мәселесі», «Мұхаммед пайғамбар» т.б. дастандардың бәрінде түс көру мотиві бар және олар ұзақ баяндалған. Мұхаммед пайғамбардың дүниеден өтетінін ең жақын деген сегіз туысына Аян беру арқылы көрінуі, ол түстерін әрқайсысының талдап, жорулары бүкіл шығарманың басты өзегі болады. Әсіресе мұнда фольклордағы өлімге байланысты символдық нышандар этнографиялық мән-маңызымен түс көру арқылы беріледі [17,432].

Пайғамбарлар туралы әңгімелердегі түс көру, аян беру, оны жорудың бірнеше үлгілерін мифтік әңгімелерден көруге бола-

ды. Атап айтсақ, «Қазақтың мифтік әңгімелері» жинағының «Жасаған Алла-тағала, Пайғамбарлар, Өзірейіл, алдашы, ажал», «Арыстан баб мазары туралы, Ақсақ Темір, Қожа Ахмет Яссауи», «Көріпкел, әулие, киелі, бақсы адамдар» атты тарауларында ерекше қасиеті бар әулие, көріпкел, Пайғамбарлардың сәуегей түстері, түс жору, аян беруге байланысты қызғылықты тарихи уақиғаларды кездестіруге болады [18, 320].

Орта ғасыр кезеңіндегі әдеби мұраларда түс көруге деген қызығушылық күшейтілді. Құраннан бастау алған Періште-Пайғамбарлардың, Қыдыр ата, әруақты әулиелердің түске еніп, аян беруі, түс жоруы, түс садақасын беру т.б. секілді түс көру мотивінің көптеген элементтері мен компоненттері түрлік тұрғыдан көбейіп, жанрлық, мазмұндық, көркемдік жағынан жаңартылды. Түс, біріншіден, адам өмірінің универсалды моделі ретінде көрінді. Жалпы, түс, түс көру терең философиялық дүние танудағы подтекст /символдық астар/ болып қалыптаса бастады. Пайғамбарлар туралы түрлі хикаяттардың кейінгі ұрпаққа, әсіресе дара туған талантты тұлғалардың тағдырына, өміріне, өнеріне өшпес із салып, солар туралы аңыз-әңгімелердің тууына тікелей әсер еткенін де байқауға болады. Және бір таңғаларлығы — олардағы ой мен оқиға құрылысы, мән-мағынасы жағынан да, ұлттық дүниетанымның, рухани үндестіктің үздік үлгісі секілді. Сөзіміз дәлелді болуы үшін, Құрандағы «Ғалақ» 96-сүресіндегі бастапқы бес аяттың Мұхаммед Саллаллаһу ғалайһи уәссаламға алғаш рет шындық жолын нұсқаған сәтке назар аударайық:

«...Ол адамзаттың құтқарушысы, Алланың сүйіктісі, хазреті Мұхаммед Саллаллаһу ғалайһи уәссаламға тақау келіп тұрды да, әлдебір жазулары бар жылтырауық орамды ашып, саусағымен нұсқап:

— Оқы! — деді.

— Мен оқи білмеймін ғой, — деді Мұхаммед.

Жәбірейіл оған тағы да :

— Оқы! — деп бұйырды.

Хазреті Мұхаммед (с.а.с.) әлгіндегі жауабын қайталады: «Мен оқи білмеймін». Ал Жәбірейіл-Әмин дереу пайғамбарымызды мықтап ұстап алды да, мүбәрак кеудесінен үш мәрте сығып-сығып жіберді. Баяғы бала кезінде, сүт анасы Халиманың үйінде жүрген шағында көрген ғажайып оқиға есіне түс-

кендей болды, жүрегіне жазылған жазулар елестеп өтті. Бұл Құран Кәрімнің алғашқы уағыздары болатын. Екі мәрте жасалған қатты қысымнан соң көз пердесі, көңіл шымылдығы ашылып жүре бергендей әсер туды. Пайғамбарымыз ғажайып бір күйге түсті. Періште үшінші рет әмір берді. Әуелде көз алдына тосқан аятты оқыды. Сонымен хазреті Мұхаммедке пайғамбарлық өкілеттігі берілді» [18, 55].

Тап осы мазмұнды мотивті кешегі мен бүгінгі көзі тірі тарихи тұлғалардың да өмір-дерегінен оқып, біле аламыз. Мәселен, біздің санамызда мифтік образ ретінде орнығып қалған пайғамбарлардың, әулие бақсы-балгерлердің ғана емес, кәдімгі тарихта болған белгілі адамдардың, ірі тұлғалардың түстерінде де Аян берілуі арқылы олардың таланттары ашылып, тағдырлары анықталғаны жайлы өмір шындығы бізді ойлантпай қоймайды.

Айталық, көрнекті ғалым Қ.Жұмалиевтің еңбегінде: «Жыршылардың өнері оларға тылсым күштердің әмірімен дариды деген ұғым көп халыққа ортақ. Қазақтарда бұл ұғым домбырашылық, бақсылық, ақындық өнермен байланыстырылады. Мысалы, Алмажан Азаматқызы: «өлең дарыған» түсінде Ер палуан аян беріп, «толға» депті — деген аңыз айтылады, ертеңіне-ақ толғап қоя беріпті» [19,144] — десе, белгілі ғалым Ы.Дүйсенбаев: «Жырау Сеңгірбайұлы Мұрын өзінің Мұрат Мөңкеұлы ақынмен кездескені жайлы былай деген еді: «Мен Мұраттан өлеңді қалай айтып кеттіңіз? — деп сұрағанымда, ол кісі: «Бір күні түсімде үлкен жиын-той болып, отырған жұрт маған «өлең айт» деп даурығысты, «білмеймін» дегеніме құлақ аспады. Сол жерде телпегімді қолыма алып, өлеңге бастым. Оянсам түсім екен. Ертеңіне тұра сала өлең айтып едім, аузыма сөз түйдектеп түсе берді. Содан былай өлең айтатын болып кеттім» [20, 65].

М.Әуезов осы орайда «Қырғыздың батырлық эпосы» атты жыр жинағының бірінші кітабына жазған алғысөзінде: «Манасты жырлағандар — біріншісі Келдібек, Балық, Сағымбай, Тыныбек, Ақылбек, соңғысы Қаралаев. Тыныбектің тыңдаушыларды ұйытқан «Ғажайып түсі» көп халді аңғартады, — дей келе, былай деп ой түйеді: «Осылай түс көрдімнен» тек Тыныбек емес, Сағымбай да, Қаралаев та бас тарта алмаған... сөйтіп түс көру бір-біріне ұқсас келіп, дәстүрге айналған» [21, 8].

Міне, Сүйінбай, Шашубай, Болман т.б. сияқты ақындар туралы да айтылып жүрген тап осы мазмұнды аңыз-әңгімелер көп-ақ. Әлемге аттары әйгілі қолбасшы, ұлы әмірші, ханбилер, ақын-шешендердің т.б. өміріндегі көрген түстері де небір әңгімелерге өзек боларлықтай. Оған дәлел ретінде тарихи тұлғалар—Абылай хан мен Кенесары түстері халық арасында аңыз болуымен қатар, бүгінгі көркем прозада қайтадан көркемдік санада жүйеленіп, талданып, эстетикалық құндылыққа қол жеткізгенін айтқан мақұл. Мәселен, Мәшһүр Жүсіп жинаған «Абылайдың түсі» атты аңыз-әңгіме Ә.Кекілбаевтың «Үркерінде» күрделі философиялық тұғырға көтерілсе, Кенесарының түсі І.Есенберлиннің «Қаһар» атты тарихи романында биік көркемдік, эстетикалық мәнге ие болып, рухани мұрамызға айналды.

С.Дәуітовтің құрастыруымен жарыққа шыққан «Абылай хан» атты жинақтың «Абылай ханның түсі» атты тарауында (Мәшһүр Жүсіп жинаған аңыз-әңгіме—П.Г.) Абылай ханның келешегін болжаған түсі мен оны Бұқар жыраудың жоруы туралы әңгіме шертіледі. Оның қысқаша тарихы мынадай: «... Абылай: «Түсімде бір жолбарыс келіп, шатырымның алдына шөгіп, мойнын салып жатып алды. Бұл не қылғаны деп қарап едім, әлгі жолбарыс дегенім аю болды, одан кейін түлкі болды. Одан кейін қарсақ па, қоян ба, әлденеме болды. Оянып кеттім, көргенім осы», — депті.

Олай болса, шатырыңның алдына келіп шөккен жолбарыс — өзіңнің бақ-талайың. Сен өзің бір жолбарыс едің. Оның шөгіп басын көтере алмай жатып алғаны — жетіп жығылған жерің осы болғаны. Енді бақ-талайың көтерілмейді. «Баяғыдан бері жүріп-жүріп есіл Абылай сарттан әліпті» дегізбей, осы жерден аман-есеніңде қайта ғой.

Енді қарасаң, аю болғаны — өзіңнен соңғы заман аюша алысып өтетұғын заман болады. Онан ит-құс болғаны — ит-құсша жұлысып өтетұғын заман болады. Онан түлкі болғаны — түлкіше бұлаңдап жүріп күнелтетін заман болады. Онан қоян болғаны — қоянша кебектен-кебекке қорғалап жан сақтайтын заман болады» — деді [22, 325]. Тап осы мазмұндағы түс І.Есенберлиннің «Қаһарында» басқаша мағынада, яғни баласы Сыздықтың кеудесіне өткір кездік қадап, сынаудан кейінгі Жүсіптің: «Нағыз көкжал болады» деген сөзінен соң атасы

Абылайдың хан сайланған күнгі түсін, оны жорыған Бұқар жыраудың сөзін еске ала отырып баяндау арқылы беріледі.

Алайда романдағы Кенесарының түсі тым ұзақ болғандықтан қысқаша ғана мазмұнын берсек дейміз. Мұндағы түс Кенесарының серіктері — Таймас пен Әбілғазыға баяндап беру арқылы, яғни диалог түрінде беріледі. Кенесарыны көп қобалжытқан бұл түсте ол өз ажалын көреді. Қалың қазақтың Қырғыз манаптарымен соғысы, Орман деген манаптың Кенесары басына тіккен үш мың күміс ақшасы мен алтын медалі үшін оны өлтіргені, өлгеннен кейінгі халықтың Кенесарыны жоқтауы (жоқтау өлеңдер толық берілген — П.Г.) оның басының Ленинград Эрмитажынан орын алуына дейінгі тарихы бірнеше бет бойы ұзақ-сонар баяндалады [23, 198]. Тарихи тұлғалардың (Абылай хан, Кенесары т.б.) ел келешегін сәуегейлікпен болжауда айтарлықтай рөл атқарған бұл түстері біздің әдебиетімізден, көркемдік ойлау жүйемізден лайықты орнын алғандығын айғақтайды.

Өмір шындығын көркемдік шындыққа ұластырып, кейіпкердің дүниетанымдық арналары мен ойлау сипаттарын ерекшелендіруде, ұзақ ғасырлар бойы халқымыздың көркемдік талғамын, сана-сезімін өсіруге өзіндік үлесін қосқан түс көру сөз өнерінде сана актілерінің сан алуан сезімдік — эмоциялық, психологиялық құбылыстарын бейнелейтін техникалық құрал болғаны белгілі.

Енді бір сәт батырлар жырындағы түс көру сарынына тоқтала кетсек.

Фольклорлық туындыларда кейіпкердің жан дүниесін, олардың күйініш-сүйінішін, көңіл-күй толғаныстарын, сезімдік-психологиялық қозғалыстарын бейнелеудің бірнеше көркемдік түрлері орын алған. Олар: батырдың (кейіпкердің) ішкі сезім толғаныстары, жетпіске келгенше жалғыз ұлға зар болған ата-аналардың қасірет-шері, жауға аттанған батырдың артында қалған жұртының, қарындас-жұбайының толғау-зарлары, елге деген сағыныш т.б. Оның ішінде ерекше атап өтер көркемдік құралдардың бірі — диалог, яғни еліне жасырын келген батырдың ел сыртындағы /Алпамыстың сақау Балдамшамен, Қобыландының қойшымен және анасымен т.б./ адамдармен сөз сайысы сәтіндегі толғаныстары, психологиялық жағдайы, күйініш-сүйініші, бір-бірінің бет-жүзіндегі физиологиялық,